

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MECMUASI'NDA G. BERGSTRÄSSER'İN BİR YAZISI: LİSAN VE YAZI

Eyyüp TANRIVERDİ*

Özet: Samî dil ve kültürleri alanında yayınladığı çok sayıdaki kitap ve makalesi bu alanın akademisyenleri tarafından yaygın olarak kullanılan Alman doğubilimci Gotthelf Bergsträsser'in Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanmış bulunan "Lisan ve Yazı" adlı makalesi herhâlde bu mecmuanın pek de göz önünde olmaması dolayısıyla bu güne kadar gözlerden uzak kalmıştır. Bu çalışma ile yazarın sözlü dil ile yazı paralelliğini ve bunun sorunlarını ele aldığı bu makalesini bir kere daha bilim dünyasına taşımak üzere yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Gotthelf Bergsträsser, Lisan ve Yazı, sözlü dil ve yazılı dil, Edebiyat Fakültesi Mecmuası

Language and Script: An essay by Gotthelf Bergsträsser in Turkish in the Review of the Faculty of Letter of Darulfunun

Summary: The article by G.Bergsträsser, in Turkish titled "Lisan ve yazı" namely, language and script which was appeared in the previous century in the first issue of Review of the Faculty of Letter of Darulfunun (March-April 1916) when he was in Istanbul between the years 1915-1918 to teach as a semitic languages professor in ancient Darulfunun of Istanbul, had remained dissolved for long time. So that, I thought that it was a kind of loyalty to him to type this paper in new Turkish letters with a brief evaluation on his works appeared in Turkish till now and an introduction to the paper.

Key words: Gotthelf Bergsträsser, language and script, Review of the Faculty of Letter of Darulfunun

GİRİŞ

Sami dilleri uzmanı Alman doğubilimci Gotthelf Bergsträsser'in (ö.1933) Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde okuttuğu ders takrirlerinden oluşan yazma hâldeki *Elsine-i Sâmîyye Tarihi* adlı eserini H.Kılıç ile beraber *Sami Dilleri Tarihi* adıyla daha önce neşre hazırlamıştı (İstanbul 2006). Onun 1931-1932 yıllarında Kahire Üniversitesi'nde verdiği konferans metinlerinden oluşan *Metin Tenkidi ve Yazma Metinleri Yayınlama İlkeleri* (özgün adı: *Usûlu Nakdi'n-nusûs ve Neşri'l-kutub*, Kahire 1969), adlı eseri ise o zamanki talebesi, daha sonra Arap asıllı başlıca Sami dilleri uzmanları arasında yer alan Muhammed Hamdî el-Bekrî tarafından hazırlanarak 1969'da Kahire'de yayınlanmıştı. Büyük kıymeti haiz bu eser dahi tarafımızdan Türkçeye çevrildi. Yazarın *Türk Fonetigi* adlı makale hacmindeki eseri ise

* Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı, eyyuptanriverdi@hotmail.com

mukaddemen M.Ş.Akkaya tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştı (İstanbul 1936). Bu çalışmada ise yazarın *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanmış bulunan ancak şimdiye kadar gözlerden uzak kalmış olan "Lisan ve Yazı" başlıklı makalesini neşre hazırlayıp ilgili akademisyenlerin istifadesine sunmak istedik.

G. Bergsträsser'in bilimsel yazın aktivitesi iki cihetten dikkat çekicidir. Onun yazdığı eserlere şarkiyat camiası kendi alanında temel eserler olarak nazar etmiştir. İkincisi eserlerindeki kavrayışı ve bakışı o günden bu güne yeni çalışmaları tetiklemiştir. Bergsträsser, genç yaşta ölmüştür (1886-1933). Aksî hâlde onun şarkiyat dünyasına çeşitli açılımlarla verimli katkılar sağlaması, yeni ufuklar açması mümkün olabilecekti. Erken dönemlerinde İstanbul'a ve Suriye ve Mısır gibi Arap ülkelerine yaptığı seyahatler onun buralarda özellikle Mısır'da doğrudan tanınmasına vesile olmuştur. Ancak bu seyahatler dahi çok sıkıntılı süreçlere denk gelmiştir. Yine de sözgelimi Suriye'de Malûla'da yaşayan Aramî lehçesini bilimsel çalışma alanına taşıyan öncü çalışmalarını bu sayede yürütebilmişti. Ayrıca Dımaşk ve çevresinde kullanılan Arapça lehçe ve ağızlarına dair çalışmaları da yine bu seyahatlerin ürünüdür.

Yazar bu çalışmamıza konu olan "Lisan ve yazı" başlıklı bu makalesinde esas olarak sözlü dil ile yazılı dil arasındaki uyumu ve bununla ilgili sorunları ele almıştır. Yazar öncelikle konuşma ve yazının tarihi, ikisi arasındaki münasebet, yazı dilinin konuşma dili işlekliliğini ifade ve tespit yolundaki seyri konusunda konuya hazırlayıcı genel bir değerlendirme mahiyetinde olan bir giriş ile konuyu işleyeceği zemini göstermektedir. Yazı dilinin sözlü dili karşılama sürecindeki gelişimi de pek çok mukaddem aşamadan sonra nihayet çivi yazısı ve hiyeroglif yazısı aşamasına ulaşmıştır. Bu ikisi gerçek yazıdır. Yani bunların sözlü formları yazılabilir, yazılı formları da sözlü olarak ifade edilebilir. Bu gelişme halkaları bir tekamül seyri gösterirler. Aynı şekilde gerçek yazı süreci de buna ilişkin sorunların çözümünde bir tekamül sürecinden geçmiştir.

Gerçek yazı aşamasının ilk halkaları olan çivi ve hiyeroglif yazılarında ses ve işaret ciheti uyumu meselesi yine de sözlü dil ile yazılı dil açısından önemli bir mesele olarak kalmaya devam etmiştir. Ünsüzler için her bir sesin buna tahsis edilmiş bir işaret ile gösterilmesi, her bir işaretin de belirli bir sese karşılık gelmesi düzeni, ancak Batı Samî yazısında yani Fenîke yazısı ile sağlanabilmiştir. Bu gelişme yazı tarihi kadar sözlü dil ile yazılı dilin paralelliliği açısından da bir dönüm noktasıdır. Bu esas gelişmeden sonra ünlülere yönelik tadil ihtiyacı kendisini göstermiştir. Bu itibarla bu zemin üzere gelişen alfabe sistemleri büyük ölçüde ünlüler sadedindeki iyileştirmelere yönelmiştir.

Bu amaçla Arapça aynı zamanda birer ünsüz olarak kullanılan üç ünlüye yani "vâv, ye, elif"e, bunların uzun vokallerini ekleme ihtiyacı duymuştu. Bu yöntem Aramîce, İbrânîce ve Süryanîce gibi diğer Samî diller tarafından da uygulanmıştır. Bu sistem yani ünlülerin belirli ünsüzler

marifetiyle gösterilmesi sistemi, fetha, kesre ve zamme işaretlerinin kullanımından önce yaygınlık kazanmıştır. Bu çerçevede Habeş alfabesi, bu ihtiyacı harf yazısını bırakıp tekrar hece yazısına dönmek suretiyle karşılama yoluna gitmişti. Demek oluyor ki sağladığı bu gelişmeye rağmen Batı Samî yazısı da daha doğrusu genel bir ifadeyle yazı önemli bir sorun ile daha karşı karşıya idi. Ünlülerle ilgili bu sorun Samî dillerinde ünsüzler marifetiyle çözüm arıyordu.

Milattan bin yıl önce Fenîke alfabesini kullanmaya başlayan Yunanlılar ise ünlü ve ünsüz işaretler arasında tam bir ayırımı gitmişlerdir. Birincisi ünlüleri yazının aslî bir kısmı olarak dikkate almaz iken, ikincisi ünlüleri yazının aslî unsurları arasına sokmuştur. İşte G. Bergsträsser'e göre bu "Avrupalı usul", Batı Samî yazısının icadından sonra yazı tarihinde atılan en önemli adımdır. Elbette bu adım sayesinde sözlü dil ile yazılı dil arasındaki yakınlaşma da aynı oranda ilerleme göstermiş oluyordu. Aslında sistemin işleviği noktasında ünlü sesleri gösteren işaretlerin çokluğundan öte, Eski Batı Samî yazında uygulandığı üzere, bir sesin bir ve sürekli aynı işaret ile gösterilmesi, bir işaretin de bir ve sürekli aynı sesi karşılamak üzere kullanılması esası belirleyicidir.

"Dil"de baskın cihet "sözlü" kısımdır. "Yazı" ise buna göre "dil"in tali bir kısmıdır. Buna göre "yazı"nın gelişmesinden maksat, "yazı"nın "sözlü dil"e yaklaştırılmasıdır. Yukarıda ana hatlarıyla işaret edilen yazı gelişme aşamalarından sonra kullanılan noktalama, Samî dilleri açısından da yazının sözlü dile nispetle müstakilleşmesine yol açmaktadır. Haddizatında noktalama sözlü dil değil, gramer ciheti ile ilgilidir. Yazının kendisi ile ilgili bu aslî sorunların detayları ekte sunulan makalede işlenmiş bulunmaktadır. Yazar konuyu ayrıca yazma uygulaması sırasında ortaya çıkan ses ve yazı sorunları açısından da ele almıştır.

EK

Lisan ve Yazı*

Gottfried Bergsträsser

Lisan ve yazı unvanıyla kaleme aldığımız işbu makalede, "yazı" tabirine nazaran istimal olunan "lisan" tabirinden maksat, "ağızdan çıkan kelâm"dır. Bu, "lisan kelimesinin ilk ifade ettiği mana" demektir. "Söylenilen kelâm" bütün küre-i arzda pek kadim olup kıdemi malûm değildir. Yazının eskiliği hakkında da muayyen malûmatımız yoktur. Fakat tarihin sahâif-i evveliyyesine doğru ne kadar rücu eder isek, yazının o kadar az inkişaf ettiğini görürüz. En eski rivâyât-ı târîhiyyede bile lisanın şimdikinden daha az bir inkişafı müşahede ediliyor. Hicret-i nebeviyye zamanında yazı, vaktiyle Şarkî Avrupa'yı ihtiva etmeyip Vusta Avrupa'yı yalnız kısmen ihtiva eden

* Özgün künye: Gottfried Bergsträsser, "Lisan ve Yazı", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl 1, sayı 1, Mart 1332 (Mart Nisan 1916), Matbaa-i âmire, İstanbul, ss.41-53.

Bahr-ı sefid'in havza-i medeniyyesinden gayrı; Hindistan, Çin ve bir dereceye kadar Vusta Amerika'nın havza-i medeniyyelerinde dahi malûm idi.

Menkûlât-ı târihiyyenin evailine, yani kablelmilât 3000 sene evveline atf-ı nazar eder isek, o zaman yazının yalnız iki memlekette yani Mısır ve Babilistan'da müstamel olduğunu görürüz. Memleketeyn-i mezkûreteynde yazının ne vakitten beri istimal edile geldiğini tayin edemeyiz. Fakat muhakkak bir şey var ise o da, yazının en çok birkaç bin sene evvel istimal olunmaya başlanmasıdır. Ondan evvel ise "tekellüm edilen lisan" mevcut olup "yazılan lisan" mefkut idi.

El-yevm, "yazı" oldukça taammüm etmekle beraber, "lisan"a nispeten pek geride kalmıştır. Benî beşerin takriben nısfı ne okumak ne yazmak bilir. Bundan başka okumak-yazmak ile iştilgal edenlerin okuyup yazmaları, tekellüme nispeten kezalik geride kalmıştır. Binaenaleyh "lisan", asıl itibariyle, "söylenilen" ve fer' itibariyle, "yazılan kelâm" demektir. İşte bunun için "ilm-i elsine", evvelemerde "söylenilen kelâm" ve badehu "yazı" ile tevaggul etmelidir.

Esas itibariyle "yazı"nın, "lisan" ile hiçbir münasebeti yok idi. "Yazı", "lisan"dan müstakil olarak neş'et etmiştir. Amerika'da mukim müteaddit Hintli (yerli) kabâilce lisandan müstakil bir "resim yazısı" müstameldir. Meselâ bir tüfek mukabilinde bir takım deriler teklif eden bir Hintli, bir tacire hitaben yazdığı vakit, mektubunu resim yazısı ile yazarak "Ben bir tüfek mukabilinde sana şu kadar deri teklif ediyorum" tarzında Hintçe bir cümleyi teşkil eden kelimatı istimal etmez. Hintli, mektubun bir tarafında bir tüfek resmini, diğerinde de teklif ettiği derilerin hayvanlarının resimlerini çizer ve mektubun bu iki kısmı arasına "mübadele" manasını ifade eden hususî bir işaret vaz' eder¹. Bu mektup, hiçbir cümle havi olmadığından okunamaz ise de, tabîrât-ı lisaniyyeden ârî bir fikir ifade eder.²

Resim işaretinin ve bahusus bir cisim göstermekten ziyade bir hareket gösteren -Hintlinin istimal ettiği "mübadele" işareti gibi- bir takım işaretin tedricen ihtira edildiğini farz edelim. Bu suretle, yavaş yavaş, yalnız "efkâr" ifade etmekle iktifa edilmeyerek, her biri, bir işaret ile gösterilmiş bir cümlelerin kelimelerinin ifadesi cihetine gidilmiştir. O zaman yazı ile âdî bir fikir tasvir edilmeyerek lisanın bir cümlesi tasvir edilmiştir. Vakıa, bunun için hakikî bir yazı yok idi. Çünkü kelimelerin eşkâli henüz birbirinden fark ve temyiz edilir idi. Bundan başka, bir mana, müteaddit kelimeler ile ifade edildiğinden, bu kelimelerden hangisinin murat olduğu belli değil idi. "Ben bir tüfek mukabilinde sana şu kadar deri teklif ediyorum" cümlesinde "ben", "bir", "tüfek" ilâ-âhirihi için birer işaret var idi. Fakat "ben" için istimal olunan işaret "benim" ve "bana" ilâ-âhirihi de şamil olduğundan, işaret-i mezkûrenin işbu şekillerden hangisini ifade ettiği ve kezalik, Hintli,

¹ Wundt'un *Völkerpsychologie* nam eserinin üçüncü tabına müracaat; cilt 1, sayfa, 250 ve onu takip edenler.

² Von der Gabelentz'ın *Sprachwissenschaft* nam eserinin ikinci tabına müracaat; sayfa 128.

mektubunda “teklif” yahut “takdim” murat edip etmediği malûm değil idi. Yalnız bütün kelimelere değil, tek sedalara yahut lâakal hecelere mahsus işaretler ihtira olunduğu vakit, mezkûr farkların ifadesi kabil olmuş idi.³

Bu inkişaf derecesinde bulunan “hatt-ı mıhî” (Bâbil yazısı) ile “hiyeroglif” (Mısır yazısı) hakikaten yazıdır. Yani onların ianesiyle söylenen sözler yazıla[bilir] ve kezalik yazılan sözler okunabilir. Hâlbuki bu iki yazı, arz ettikleri müşkülâtan sarf-ı nazar ile ve bu müşkülâta rağmen pek nakıstır. Çünkü ikisinde de aynı işaret, muhtelif seda ifade ede[bilir] ve bilmukabele aynı seda, muhtelif işaretler marifetiyle yazılabilir. Bu noksanlık, fevkalâde bir sadelik arz eden Fenikice ve tabîr-i esah ile Garbî Samî yazısında bertaraf edilmiştir. Bu yazıda, her bir işaret bir ve daima aynı sâmit ifade etmek ve bilmukabele her bir sâmit bir; ve daima aynı işaret ile ifade edilmek üzere muhtelifü’l-ma’nâ⁴ sâmitlere mahsus muhtelif işaretler vardır. Ehemmiyetsiz istisnalar ile el-yevm küre-i arzda kullanılan alfabeler doğrudan doğruya olsun olmasın, Eski Garbî Samî alfabesinden tadilen meydana gelmiştir.⁵

Eski Garbî-Sâmî yazısından neş’et eden yazılarda, suver-i muhtelif ile bertaraf edilmiş bir kusur vardır. O da, eski Samî alfabesinin hurûf-ı sâitesinin işaretsiz bırakılmış olmasından ibarettir. Arapçada, hiç olmazsa, üç sâit işareti bulunur; “elif”, “vâv”, “yâ”. Bu üç harfin hem sâit, hem de sâmit olabilmeleri mahzuru da vardır. Bundan başka üç sâit bittabi pek azdır. Onun için Arap yazısına bazı sâit işaretlerin ithaliyle, lâakal her biri kısa veya uzun olan “a”, “i”, “u” gibi altı sâitin yazılmasına imkân bırakılmıştır. Hâlbuki bu ithal usulü, zarurî bir şeydir. Çünkü Arapçaya ithal ve ekser-i ahvâlde hazf olunan bu hareketler, haddizatında Arap alfabesinin hakikî bir kısmını teşkil etmezler. Eski alfabeği tekmiil etmek için ittihaz olunan aynı usul, İbranice, Aramca ve Süryanice yazılarında tatbik olunmuştur. Habeş yazısında ve Hindistan’ın havza-i medeniyyesinde istimal olunan başka bir usul vardır. Bu ikinci usul mucibince “harf yazısı”, tekrar “hece yazısı”na tebdil ve bu suretle, sâitlerin ifadesi ihdas edilmiştir.

Nihayet, fetha, kesre, zamme işaretlerinin ithalinden evvel Arap yazısında müstamel usul yani eski sâmit işaretler ile aynı zamanda sâitleri

³ Mısırlılar ve Babilîlerin ne suretle bu ihtira’ a muvaffak oldukları meselesine gelince, burada bundan mufassalen bahsetmek mümkün değildir. En son “resim yazısı” olan Çince yazısında, hâl başka türdür. Çünkü bu lisanda, aynı kelimenin eşkâl-ı muhtelifesi yoktur. Bundan maada, bu lisanda resimler o kadar çoktur ki değil aynı mana ifade eden muhtelif kelimeler için, belki aynı kelimenin cüz’î muhtelif manaları için muhtelif resimler vardır.

⁴ İki sedadan birincisini havi olan her bir kelimenin manası, mezkûr seda yerine ikincinin vaz’ olunmasından dolayı değişmez ise, işbu sedalar, vazifeten müşterek olmalarına nazaran, mütesâviyü’l-ma’nâ olurlar. Meselâ Almancada “ach” ve “ich” kelimelerinde bulunan “ch” harflerinin iki telaffuzu gibi. Ahvâl-ı sâirede, sedalar muhtelifü’l-ma’nâ olur. Bâlâdaki misalde olduğu gibi muhtelifü’s-savt; fakat mütesâviyü’l-ma’nâ sedalar aynı işaret; ve bilakis mütesâviyü’s-savt; fakat muhtelifü’l-ma’nâ iki seda, iki muhtelif işaret marifetiyle ifade olunabilir. Türkçede “kitabını : کتابی” ve “kitabını : کتابی” kelimelerinde olduğu gibi.

⁵ Çin havza-yı medeniyyesi yazısı, mezkûr alfabeden neş’et etmediyse; bu hâl, beyanatımızı cerh ve iptal edemez, çünkü Çin yazısı, hiçbir alfabe yani hiçbir harf yazısı değildir.

ifade etmek usulü, taammüm edebilmiştir. Meselâ “e” sâiti ifade etmek için İbranîcede “ ע :ayn” harfî ve Türkçede “ e :h” harfî istimal olunur. Bu suretle Arapçada olduğu gibi aynı işaretlerin hem sâmit, hem sâit gibi istimal olunmasından tekevvün eden mahzur, burada da mevcuttur. Yunanîler, milâttan 1000 sene evvel Garbî Samî yazısını istimal etmeye başladıklarında, bu mahzurun önünü almışlar. Zira Yunanca, Samîce gibi o kadar çok muhtelifü’l-ma’nâ sâmitlere malik olmadığından, savâitinin ifadesi için Samî işaretlerinin bir kısmını; ve mütebakisini savâit yazmak için istimal etmişler. Bu, Garbî Samî alfabesinin ihtiraından sonra yazıyı lisana yaklaştırmaya doğru atılan adımların en büyüğüdür.

Bu Avrupalı usulde, savâit, savâmit gibi yazının aksâm-ı hakîkiyesi gibi addolunur. Bu nokta-i nazara göre bu usul bâlâda zikri sebkat eden iki usule faiktir. Bilakis hurûf-ı sâitenin sıhhat-ı ifâdesi nokta-i nazarına göre birinci yahut ikinci usulden bir cins yazı, üçüncü usulün herhangi bir cins yazısına faik olabilir. Meselâ birinci usule ait olan İbranîcede 12 muhtelif sâit işareti; ve bilakis üçüncü usule ait en Eski Yunan yazısında 5; ve Alman yazısında -uzun sâmitleri ifade etmek için istimal olunan vesaitten sarf-ı nazar edilir ise- 8 yahut 9 sâit vardır; “a, e, i, o, u, ä, ö, ü (y).”⁶ Fransızcadaki sâit işaretlerin adedi İbranîceninkinden ziyadedir; “a, â, â; e, é, è, ê; i î, o ô, u û, y, ai au, ei eu, ou.”⁷ Tam 19 sâit işareti! Bu sistem en mükemmel sistem[in] olduğu zan olunabilir; fakat zan olunduğu gibi değil. Çünkü bu 19 işaret ancak altı grup sâite yani; 1) “a à â” ; 2) “e, é, è, ê, ai, ei” ; 3) “i, î, y” ; 4) “o, ô, au” ; 5) “u, û, eu” ; 6) “ou”ye o surette tefrik olunurlar ki herhangi bir kelimedede, bu gruptardan birine ait işaretlerden biriyle yazılmış bir sâit, başka kelimedede, diğer bir gruba mensup işaretlerden biriyle yazılmaz. Bilakis meselâ birinci grubun müteaddit kelimelerinde, “e, é, è, ê, ai, ei” ile yazılan sâitlerin başka kelimelerde âdî “e” ile ifade edildiği⁸ ve beşinci grubun bir kelimesinde “eu” harflerinin “u” sedasını verdiği görülür. Savâiti cem eden her bir grupta, her bir sedanın bir; ve daima aynı işaret ifade ve her bir işaretin bir; ve daima aynı seda tasvir edeceğine dair muayyen bir prensip yoktur. Hâlbuki bu prensip, savâmite nazaran Eski Garbî Samî yazısında mevcut ve muteberdir. İngilizcede savâit işaretlerinin tefriki keyfiyeti, Fransızcanınkinden nakıstır.

Bu esaslı ve nazarî kusurlar, yazının ve bahusus imlânın talimini hissedilecek bir surette müşkül kılarlar ise de, bir kere öğrenilen yazının kabiliyet ve suhulet; istimalini tankîs etmezler. Ameliyat sahasında

⁶ Savâit-i malsûka, basit saitlerin yan yana gelmesinden husule geldiklerinden dolayı bâlâda zikredildi.

⁷ Yazıda “ai, au, ei, eu”, savâit-i malsûkaya benzerler ise, hakikat-ı hâlde, bunlar basit sâitler ifade eder. Hâlbuki “oi”, halis savâit-i malsûkadan olmakla yukarıda zikrolunmadı.

⁸ Meselâ “aller – café”, “mer - chair mère”; “belle - pleine bêtise” enfi sâitler tetkik olunur ise, bütün gruplar bile tamamıyla tefrik olunmaz. Zira bir taraftan “a – e” (“dans - en” kelimelerinde olduğu gibi) diğer taraftan da “i - ei ai” (“fin - plein; bain” kelimelerinde olduğu gibi) aynı sedayı verirler.

nazariyatça nakıs bir yazı, nazariyatı tam olan bir yazıya tefavvuk bile edebilir. Türkçe yazısının savâiti eksik ise de, yazıyı süratle yazmak için icat olunan ve binaenaleyh sedaların sıhhat-ı ifâdesi nokta-i nazarından nakıs olan istenografyalardan gayrı, sair Avrupa yazılarına süratçe faik bir yazıdır.

Eski Garbî Samî yazısı, başka bir cihette dahi tadil edilmiştir. Evvellerde kelimeler, yekdiğerinden ayrılmadan ve bir tankît usulü bulunmadan, harfler yan yana dizilir idi. El yazısıyla yazılmış ve eski zamanda tab‘ olunmuş Türk ve Arap âsârında böyledir. Türk ve Arap yazısında, ahîren, Yunanîlerden alındıktan sonra ıslâh olunan ve Avrupada istimal edilmekte gelen usûl-ı tankît istimal olunmaya; ve her kelimenin nihayetinde küçük bir fasıla bırakılmaya başlandı. Ameliyat sahasında yazının bu tarzda ıslâhı gayet mühim olduğu, usûl-ı mezkûrenin Türk ve Arap yazılarına ithalinden anlaşılıyor. Nazariyat sahasında ise bu ıslâh, o kadar hâiz-i ehemmiyet değildir. Zira söylenilen kelâmda kelimeler bilâ-fâsıla birbirine merbut olduklarından, kelimelerin tefriki keyfiyeti, söylenilen kelâmın mahiyetini ifade etmez. Bir kimse anlayamadığı lisanlarda konuşulduğunu işittiği vakit, bunun farkına kolaylıkla varır. Umumiyet itibariyle o kimse, bir takım hecelerin ağızdan çıktığını duyar ise onları kelime hâline ifrağ edecek bir hâlde değildir. Tankîte gelince o, bir dereceye kadar, söylenilen kelâmın mahiyetini ifade eder: “ !, ? ” işaretleri gibi. Hâlbuki virgül bulunduğu yerde, -bahusus Almancada- her hâlde tevakkufa lüzum yoktur. Kezalik her tevakkuf, bir tankît işaretiyle gösterilmez.

Tankît ile kelimelerin tefriki keyfiyeti, söylenilen kelâmın sıhhat ifadesinden ziyade, mülâhazât-ı nahviyye ve mantikiyyeye taalluk eder. İşte onun için tankît, yazılan şeylerin derk ve fehmini, hiss olunacak bir surette teshil eder. Yazı, bundan evvel zikrolunan inkişafta, lisana; tedricen daha ziyade yaklaşır iken biz, tefrik ve tankitte bilakis yazıyı kelâmdan uzaklaştıran ve söylenilen kelâma nazaran yazıyı müstakil kılan bir mebd-i inkişâf müşahede ederiz. Bu mukabil istikamete doğru vuku bulan inkişaf vadisinde, Çin yazısı en ileriye varmıştır. Çince de çok kere yazılmış yahut basılmış şeylerin, okunduğu ve görüldüğü vakit anlaşılabilir, fakat okunduğu işitilen şeyler, anlaşamaz.⁹

Bu istikametten sarf-ı nazarla, yazının inkişafından maksat, her bir muhtelifü’l-ma’nâ ve muhtelifü’s-savt seda, bir işarete malik oluncaya kadar, yazıyı lisana yaklaştırmaktan ibarettir.¹⁰ Bu suretle her bir seda, daima aynı işaret marifetiyle ifade edilecek ve her bir işaret daima aynı seda verecektir. Şimdiye kadar istihsal olunan netâyicten ziyade, maksad-ı mezkûru tamamıyla elde etmek için el-yevm, muhtelif lisanlarda ve Türkçede dahi sarf-ı gayret edilmektedir.

⁹ Steinthal’in *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues* nam eserinin ikinci tab‘ma müracaat; sayfa 110 ve onu takip edenler.

¹⁰ Türkçe yazısına nispeten bâlâda gösterildiği veçhile, bir yazı muhtelifü’l-ma’nâ; fakat mütesâviyü’s-savt sedalar için muhtelif işaretlere malik ise yazının, lisana nazaran müstakil olduğuna delâlet eder bir âlâmettir.

El-yevm kullanılan yazılarda, telaffuzun sıhhat-ı ifâdesi prensibinin tatbikinden, yalnız bir noktada sarf-ı nazar olunmuştur. O noktada “sandhi hadisatı”nın ifadetine taalluk eder.¹¹ Her lisanda bir kelimenin iptidasında ve sonundaki sedanın telaffuzu, ondan evvel veya sonra gelen kelimenin taht-ı te’sîrinde kalır. Bu hâl bilhassa Fransızca rabt hadisatında bariz bir surette tezahür eder. Meselâ “s” telaffuz olunmaksızın “je suis venu” ; ve “s” telaffuz olunmakla “je suis allé” gibi. Bütün bu kabil ahvalde telaffuzun farkını yazı farkı ile göstermek fevkalâde muğlak olacak idi.¹² Bunun için “sandhi hadisatı”nın kâffesini yazan yalnız bir lisan vardır ki o da Sanskrittir. Fransızcada olduğu gibi kendilerinde “sandhi hadisatı” o kadar açık olmayan lisaneler dahi birkaç hâlde mezkûr hadisatı yazarlar. Meselâ pek çok dikkat ve el ile yazılmış Arap kitaplarında ilm-i tecvîdin mufassal kaidelerine göre kelimelerin arasında bulunan idgamlar, yazı marifetiyle ifade olunurlar.

“Sandhi hadisatı” dâhil olduğu hâlde, bâlâda beyan olduğu veçhile, bir lisanda yazının inkişafı[nın], maksad-ı matlûba eriştiğini farz edelim. Bir dereceye kadar -yazıyı lisandan müstakil kılmak için takip olunan inkişaf istikametinden sarf-ı nazarla- kâffe-i ihtiyâcât-ı amelîyye kâfi idi. Acaba ihtiyâcât-ı fenniyye dahi kâfi midir? Fen nokta-i nazarından bir yazının mükemmel olabilmesi için o yazı, söylenilen kelâmın bütün anasını tamamıyla ifade edebilecek ve yazılan şey, sûret-i mutlakada söylenilen şey mukabil bir hâlde bulunmalı; ta ki söylenilen lisan elde edilemez ise yazılan lisan onun yerini tutabilsin. Buna nazaran bâlâda bulunduğu farz olunan böyle bir yazı, fevkalâde gayr-ı mükemmel olacak idi. En mühim nevakısı ber-vech-i zîr tadat olunur:

1. Böyle bir yazıda, aynı işaret ile gösterilen mütesâviyü’l-ma’nâ sedalar arasında, yukarıda söylendiği gibi, tasavvuten farklar vardır. Ekseriyâ, bu farklar o kadar küçüktür ki ancak hassas bir kulak; ve bazen gayr-ı hassâs bir kulak da temyiz edebilir. Türkçede “ğ :gayn” harfinin telaffuzuyla Almancada “ch”nin telaffuzundaki farklar gibi. Mükemmel bir yazı, muhtelifü’s-savt her bir sedaya mahsus bir işarete malik olmalı idi. Bu ise sedaların kesret-i fevkalâdesine binaen gayr-ı mümkündür. Fakat bir şey, fen dairesinde yazıldığı vakit, mümkün mertebede savt farklarının büyük adedini ifade ettirmek için sa’y ve gayret etmeli. Bu, bahusus sâitlerde, müşkül olduğu kadar da mühimdir. Bunun için lüzum görülecek işaretler, ifade edilmesi murat olunan sedaya müşâbih bir sedanın Lâtince işaretine bir âlâmet-i mahsûsa ilâve etmekle icat olunur; meselâ “ ط , ظ , ص , ض ” harflerini ifade etmek için “t, z, s, d” harflerinin altına konulan noktalar gibi. Bazen başka

¹¹ “Sandhi” kelimesi, Sanskritçeden alınmış olup “terkip” demektir. En evvel Hindistan nahviyyûnu, işbu hadisatın farkına vardığından ulemâ-yı mezkûre tarafından mezkûr hadisata verilen isim, Avrupa uleması tarafından dahi kabul olunmuştur.

¹² Fransızca yazısının bazı ahvalinde bir fark görürüz; “ce livre, cet homme” ve “te, me” ilâ-âhrihide bulunan “e” harfinin hazfî keyfiyeti apostrof ile gösterilmesi gibi.

lisanların alfabelerinin harfleri istimal (bilhassa Eski Norveç ve Yunan alfabeleri); yahut yeni harf ihtira olunur.¹³

İşaretlerin adedi ne kadar büyük¹⁴ ve dolayısıyla her bir işaretin gösterdiği sedaların beyindeki fark ne kadar küçük ise her bir işaretin manasının açık bir surette beyan ve tayin olunması keyfiyeti o kadar da zarurîdir. Yalnız ahvâl-ı kalîlede bu keyfiyyet-i tayîn, maruf olduğu farz olunan bir lisan ile mukayese edilmekle vuku bulur. Yeni Aramcanın bir harfini yazmak için istimal olunan “k” işaretinin Türkçedeki “ک” (Arapçadaki “ک :kef” değil) sedasına benzediği beyan olunduğu gibi. Ekseriyâ bu âdî prensibin takip olunması gayr-ı mümkündür. Çünkü evvelâ iki muhtelif lisanın iki sedasının tamamıyla birbirine müşâbih olması, hakikaten pek nadir bir şeydir. Daima araları tetkik olunur ise bir takım farklar bulunur ki herkes onların farkına varamaz. Saniyen pek çok ahvalde bir lisanı bulan sedaların oldukça malûm olan başka lisanların hiç birinde mevcut olmadığı malûmdur; meselâ Arapçada “ع :ayn” (Türkçede “ع :ayn” değil) gibi. Onun için murat olunan seda, açık bir surette beyan edilmeli. Hâlbuki bir sedanın nağmesinin beyanı, hemen gayr-ı mümkündür. Binaenaleyh sedaların tarz-ı tasavvutu beyan olunur. Bu bir emr-i düşvâr olup tasavvutun kavaninine esasen vakıf olmak ve müşâhedât-ı tasavutiyede mümârese peyda etmekle elde edilir. Fevkalâde müşkül ahvalde yalnız müşâhedât-ı âdiyye kâfi olmayarak müşâhedât-ı mezkûre, âlât-ı mahsûsa marifetiyle tevsi’ ve ikmal olunur (tasavvut-ı tecrîbî).¹⁵ Bu suretle Arapça “ح :ha”nın (Türkçe “ح :ha” değil) telaffuzu, röntgen şuaâtı ile alınan fotoğraf vasıtasıyla zapt ve tahdit edilmiştir.¹⁶

2. Meselâ “يوز :yüz” kelimesi, yazıya nazaran “ي :ye, و :vâv, ز :ze” harflerinden teşekkül eder ki bu harflerden her birine mahsus cihâz-ı tekellümün bir vaziyeti vardır. Vaziyyât-ı mezkûreden her biri, işbu kelimeyi telaffuz etmek için icap eden müddetin bir sülüsü devam ettiği zan olunabilir. Hâlbuki böyle değildir. Bilakis işbu vaziyyât, sedanın telaffuzu müddetince devam etmeyip belki cihâz-ı tekellümün lâ-yenkati’ harekâtı içinde geçen ve hakikaten bir takım evsâf-ı husûsiyyeyi haiz “anlar” teşkil eder. Bir kimse bir

¹³ Edilen mükerrer sa’y ve gayretlere rağmen, sedaların ifadesi ve aynı zamanda muhtelif lisanların harflerinin Lâtinceye istinsahen nakli meselesi hakkında henüz müttehit bir karar alınmamasından dolayı, muhtelif memleketlerin uleması muhtelif surette yazarlar. Bundan başka aynı memlekette, muhtelif lisanların müsavi sedalarına mahsus muhtelif işaretler vardır.

¹⁴ Sievers, *Phonetik* nam eserinin beşinci tab’ında 36 sâit işaretiyle takriben 100 sâmit işareti icat etmiştir.

¹⁵ “İlm-i elsine”ye mahsus “tasavvut-ı tecrîbî” en evvel Fransız mutasavvitlarından Rousselot tarafından kemâl-ı muvaffakiyetle tatbik olunmuştur. El-yevm, tasavvut-ı tecrîbî merkezi, *Vox* namıyla *Internationales Zentralblatt für experimentelle phonetik*; yani beynelmilel tecrîbî tasavvutuna mahsus bir mecmua neşreden Hamburg müstemlekat lisanları mektebi tasavvut laboratuarıdır.

¹⁶ “*Zur Aussprache des arabischen ح und و*” yani “Arapçada ح ve و ‘nın telaffuzu” serlevhasıyla Worell’in, 1914 senesinde, *Vox* mecmuasının 24. sene-i intişariyyesini teşkil eden cildin 82-88 sayfalarında yazdığı makaleye müracaat.

şeyin söylendiğini dikkat ile müşahede eder ise, hiçbir gûnâ vesâit-i tecrîbiyyeye malik olmaksızın bunu tefrik edebilir. Bir kelimenin telaffuzu esnasında dil ve sair cihâz-ı tekellümün ettiği harekât, yazıda yalnız birkaç nokta ile ifade olunur. Bu, her bir yazının bariz ve esaslı bir adem-i tekemmülünü gösterir ki bu adem-i tekemmül, işaretlerin adedi ne kadar çok ve her bir sedanın telaffuzunun beyanı ne kadar mükemmel olur ise olsun, bertaraf edilemez.¹⁷

3. Bir cümlelenin hîn-i telaffuzunda, cihâz-ı tekellümün harekâtını yazı vasıtasıyla tamamen ve vazıhan ifade etmek mümkün olsa idi -üç mühim amil nazar-ı itibâra alınmadığından dolayı- yine söylenen şey tamamıyla ifade olunmaz idi. Sûrat (müddet), ahenk (muhtelif perdelerin birbirine irtibatı) ve sesin yüksekliği ve alçaklığından ibaret olan avâmil-i selâse-i mezkûrenin esaslı ve mühim oldukları bedihîdir. Sûrat ve seda müddetinin ehemmiyetini âtîdeki mülâhazat gösterir: Ben yavaş ve ihtişam ile söyler isem, her bir sedanın telaffuz-ı aslîsi yerinde olup cümlelenin terkibi ve kelimenin intihabı dahi tamamıyla düşünülmüş olur. Bilakis yine ben ne kadar çabuk söyler isem, her bir seda o kadar geriye itilir, “sandhi” ve ona mümasil hadisat o kadar kuvvetli, cümlelenin terkibi ve kelimelerin intihabı o kadar az dikkat ile icra edilmiş ve düşünülmüş olur. İmdi sûrat-ı tekellüm, söylenen kelâm üzerinde büyük bir tesir icra eder. Bilmukabele, hiddetli olur isem, mutattan ziyade çabuk söylerim; yazıda küre içine alınan şeylere benzer ihtarlar, sair cümlelerden daha çabuk söylenir. Bu hâlde sür‘at-ı tekellümün farkları ianesiyle, nefis-i kelimeler ile ifade olunmayan şeyler ifade olunur.

Bundan başka müteaddit muhtelifü'l-ma'nâ kelimelerin farkları, yalnız sâitlerin müddetlerinin farklarından ibarettir; “mâle”, “mal” ve Eski Arapçada “edeb” ve “âdâb” gibi. İkinci amilin cümlesinden olup, aheng-i kelime ve aheng-i cümle tesmiye olunan ve kelimedede ve cümlede bulunan savtın tîz ve pes dereceleri, pek çok lisanların nağmesinde ve meselâ Çince ve ahenkdâr gibi addolunan Alman ve Fransız lehçelerinde şâyân-ı ehemmiyet ahvalidir. Bundan başka mana cihetiyle de ahenk ehemmiyeti vardır. Bu suretle pek çok lisanda olduğu gibi, Yeni Arapçada dahi cümle-i beyâniyye ve istifhâmiyye, yalnız aheng-i cümle ianesiyle birbirinden farklıdır.¹⁸ Üçüncü amile gelince, yüksek yahut alçak ses ile söylemekliğin keyfiyeti, hâlet-i rûhiyyemden neş'et ve bilmukabele sûrat-ı tekellümde olduğu gibi, söylenen şey üzerinde icrâ-yı te'sîr eder; meselâ “bâbı” kelimesinin birinci hecesi “sedalı”; yani ikinci heceden daha yüksek olursa, “ı” izâfet işaretini (Farisî kaidesinde) havi “bâb” kelimesi; ve ikinci hecesi “sedalı” olursa “mefülün bih” yahut müfret gaip şahsının alâmetini havi “bâbı” kelimesidir.

¹⁷ Paul'un *Prinzipien der Sprachgeschichte* nam eserinin dördüncü tab'ının 263. yaprağına müracaat.

¹⁸ Aheng-i cümlelenin ve buna ait hadisatın ehemmiyetine ve bahusus nahiv nokta-i nazarından edilen takdîrât-ı nazariyyeye dair, Dittrich'in *Probleme der Sprachpsychologie* nam eserinin 61. ve onu takip eden sayfalar ile; Wundt'un üçüncü tab'ındaki *Völkerpsychologie* nam eserinin ikinci cildinin 390. ve onu takip eden sayfalarına müracaat.

Cümle arasında, süratin ve bahusus tevakkufların müddeti ve sedanın yüksekliği ve alçaklığından husule gelen farklar, cümlenin veznini teşkil ederler ki bu vezin, yalnız nazım için değil, belki nesir için nahiv nokta-i nazarından gayet ehemmiyetlidir.¹⁹ El-yevm istimal olunup fakat fennî olmayan yazılarda, bâlâda gösterildiği gibi, avâmil-i selâse-i mezkûrenin kısmen tankît marifetiyle ifadesi keyfiyeti müstesna olmak üzere onların tamamıyla işaretsiz bırakılması ile yahut bahusus sâitlerin müddetine ve çok kere “sedaya” (Eski Yunancada olduğu gibi) taalluk eden muhtelifü’l-ma’nâ farklara işaret edilmekle iktifa olunur. Fennî yazıda en çok olarak sâitler ve tevakkuf müddetleri ve sedanın 3-4 derecesi ifade ettirilebilir. Cümlenin ahengi hakkında bütün hecelerin 3-4 perdeye tefrik olunmasından başka, her hecede bir dereceye kadar ahenk nev’-i hareketini; yerinde kalıp kalmadığını, artıp artmadığını, inip inmediğini göstermek mümkündür. Bu takdirde sesin gerek sürat ve müddetinin, gerek yüksekliği ve alçaklığının; gerek de ahenk işaretlerinin -gayet çok bir derecede- hakikati gösterdikleri aşîkârdır. İmdi yazı ne kadar mükemmel olur ise olsun, yukarıda bahsolunan mefkûreden gayet uzaktır.

Şimdiye kadar yazıda bulunan mehâzir-i asliyye ile iştilgal ettik. Şimdi yazının tatbikinde tesadûf olunan müşkülâta gelelim. Derece-i kâfiyede bilinen bir lisanda kendisinde bermutat istimal olunan alfabe ve kavâid-i imlâ ianesiyle imlâ yazmak âdî bir şeydir. İstenografya yazısı istimal olunduğu vakit, sür’at-ı tekellüm fevkalâde yüksek olmadıkça, sür’at-ı tabî’iyedeki çabukluk ile yazılabilir. Fakat söylenilen bir kelâmı ne kadar sahîh bir surette yazmak ve mütesâviyü’l-ma’nâ ve muhtelifü’s-savt sedaların farklarını, vezni ve ahengi ne kadar nazar-ı i’tibâra almak isterler ise vazife o kadar müşkül olacak, o kadar yavaş yazılabilecek ve yazılması arzu olunan şeyi tekrar etmek için o kadar mecburiyet hâsıl olacaktır. Fakat bu hâlde sür’at-ı tekellümün farkı, söylenilen kelâm üzerinde icrâ-yı te’sîr ettiğinden, yavaş tekrar olunan kelâm, sür’at-ı tabî’iyye ile söylenilen kelâmdan bambaşka bir şeydir. Ne kadar yavaş söylenir ise o kadar çok tagayyurât husule gelir.

Diğer taraftan ne kadar sahîh bir surette yazmak icap eder ise tagayyurât-ı mezkûrenin zararları o kadar büyük olur. Bu suretle bir kıyâs-ı mukassamın muvacehesinde bulunuruz; sıhhatin tezyidi yazmanın batâetini mucip olur, batâet ise sıhhati tankîs eder. Başka nokta-yı nazardan dahi aynı neticeye destres olunur. Söylenilen bir şeyin tekrarında insanın âdî tekellüm zamanından başka bir hâlet-i rûhiyyede bulunması, tarz-ı tekellüm üzerinde icrâ-yı te’sîr eder. Yalnız bir hâlde yani kendi “lisân-ı mâderzâd”ı yahut “lisân-ı mâderzâd”ı gibi bilindiği lisan hakkında iyi ve dikkatli bir müdekkik, bâlâda mezkûr kıyastan belki kurtulabilir. Çünkü lisana ait şeylerde insanın bizzat kendi evdâ’ını müşahede etmesi bittabi başkaların müşahedatından daha kolaydır. Zira birinci hâlde ağızdan çıkan söz duyulduktan başka, aynı zamanda da cihâz-ı tekellümün harekâtı dahi his olunur.

“Lisân-ı mâderzâd”a müteallik müşahedattan sarf-ı nazarla, her hâlde yazının müsaade ettiği en yüksek sıhhat derecesinin istihsali, ancak âlât-ı

¹⁹ 50. sayfanın ikinci ihtarında [bir önceki dipnotta] zikrolunan eserlere müracaat.

mahsûsa ianesiyle mümkün olabilir. Âlât-ı mezkûrenin en mühimi, içinde üstüvaneler istimal olunan tekellüm makinesi yani fonogramdır.²⁰ Bundan başka bazı ahvâlde, içinde levha istimal olunan tekellüm makinesi yani gramofon kullanılabilir. Bu iki aletin ehemmiyeti, tamamen tabiî sürat-ı tekellüm ile onların iç tarafına doğru yalnız bir kere söylenen metni, arzu olunan bir takım küçük fıkralara ayırarak ve bir dereceye kadar batî' olarak -vuku bulan tekrarları metn-i aslıden inhiraf ettirmeksizin- tekrar ettirebilmekten ibarettir.²¹ Bununla beraber bir şey hem fonografin iç tarafına doğru söylendiği hem de yazıldığı takdirde, her bir âlimin, fonograf ile alınan fonogramlar (yani tahrîrû's-savt) vasıtasıyla o şeyin sahih bir surette yazılıp yazılmadığını kontrol edebilmesi, gayet kıymetli bir şeydir. Fonogramları düşünerek yazmanın artık umumiyetle lüzumlu olmadığı, belki farz olunabilir. Bu farz doğru değildir. Fonograf, vezin ve ahengi pek açık bir surette ifade eder. Fakat her sedanın ifadesi, yazının yerini tutabilecek derecede tamamıyla kâfi değildir. Çünkü bir taraftan fonograf tarafından tekrar olunan ve işiten kimsenin lisanına ait olan şeylerin her hâlde, değil yalnız birkaç defa, belki tamamıyla anlaşılması mümkündür.

Diğer taraftan fonografin iç tarafına doğru söylenen şeyler, mutlaka açık bir surette tekrar olursa idi, her bir sedanın telaffuzuna mahsus cihâz-ı tekellümün vaziyetinin bariz bir surette beyan olunması ve tasavvut-ı tecribînin tetkikât-ı mütemmimesi zait olmayacaktı. Bilmukabele vezin ve ahenk hakkında fonograflar, yazının sıhhatinin hududu haricinde edilecek tetkikatın esası olabilir. Bu maksadı temin etmek için fonogramın münhenîlerini büyütme.²² Ondan sonra bahusus perdeler ve müddet sahih bir surette ölçülebilir. Bu kabil bilvasıta mikyasların tekrar olunan fonogramlar ile değil, söylenen kelâm vasıtasıyla bilâvasıta alınan mikyasların yerine tamamıyla kaim olamayacakları vâreste-i îzâhtır. Fakat fonograf ve teferruatı olan üstüvaneler, gayet karışık ve hacmi büyük olan ve tasavvut-ı tecribî için lüzum görülen âlâta nispeten, suhuletle kâbil-i nakl olduğundan, âlet-i mezkûre laboratuvarında değil, mahallinde icra edilecek tetkikât-ı lisâniyye için en iyi vasıttır.

Elsine-i Sâmiyye mukayeseli sarfı müderrisi

G. Bergsträsser

²⁰ *Neuaramäische Märchen* nam eserimin metin kısmının XI. ve onu takip eden sayfaya müracaat.

²¹ Fonografin iç tarafına doğru söz söyleyen bir kimsenin hâlet-i rûhiyyesi, bittabi âdî tekellüm zamanındaki hâlet-i rûhiyyesinden biraz farklıdır. Fakat tecrübe gösteriyor ki umumiyetle fonografı söyleyenler çabuk alışırlar ve âdî hâlet-i rûhiyyeyi tekrar iktisap ederler.

²² Peters'in 1913 senesinde, *Vox mecmuasının* 23. sene-i intişâriyyesini teşkil eden cildin 261-272. sayfalarında neşrettiği *Two methods of enlarging gramophone records* makalesine müracaat.

SUI HANEDANI DÖNEMİNDE ÇİN-TÜRK SAVAŞLARI

ZHANG XIAOSHENG*

ÇEVİREN: EYÜP SARITAŞ**

Sui Hanedanı döneminde (581-617) Göktürkler ile Çinliler arasında yapılan savaşlar 583 yılından 602 yılına kadar devam etmiştir.

Kuzey Zhou Hanedanı zamanında (557-581) Çin'in güçlü komşuları olarak kuzeyde Göktürkler, güneyde Chen Hanedanı (557-589), batıda ise Tuyuhunlar vardı. Tuyuhunların Kuzey Zhou devleri'ne karşı saldırıları oldukça az olmuş, çok seyrek de olsa zaman zaman Liangzhou¹ ile Linzhao'ya² saldırmışlardır. Çin imparatoru Yang Jian, Wei Chizhong'un çıkardığı ayaklanmayı bastırdıktan sonra Göktürkler ile iyi ilişkiler kurmuş ve önce güneye doğru inerek onların Chen devletiyle bağlantısını kesmeye hazırlanmıştır. Bu sıralarda Göktürkler dört kısma ayrılmışlar ve Sha Bolüe, Yan Luo ve Dao Tou Kağan'ın hepsi birden tahta çıkmışlardır. Bunların içinde en güçlü olan Sha Bolüe idi. Sha Bolüe kağan, imparator Yang Jian'in Kuzey Zhou devletini hâkimiyet altına aldığını öğrenince kendini küçük görmeye ve bu duruma kızmaya başlamıştır. Adı geçen kağanın karısı Qian Jin Hatun, Kuzey Zhou hükümdarı Yu Wentun'un kızı idi. Qian jin hatun olanca gücüyle Sha Bolüe'nin Kuzey Zhou devletinin intikamını alması için onu kışkırtmış ve o da bunun üzerine Sui devletine karşı saldırmaya karar vermiştir.

518 yılının Şubat ayında bir kısım Göktürk ordusu kuzeye yönüne doğru harekete geçerek, daha önce Kuzey Qi Hanedanı'ndan (550-557) Yingzhou³ valisi ile birlikte Çin'in Linhai⁴ ilçesine saldırmıştır. Tahta çıktıktan kısa bir süre sonra bu haberi duyan imparator Yang Jian çok şaşırmış ve bir yandan ülkenin kuzey sınırlarını emniyet altına almak için buralara ordu sevk ederken, bir yandan da Chang Sunsheng adlı bir görevlisini Göktürlere elçi olarak göndermiş, ondan Göktürklerin genel durumu hakkında bilgi toplamasını istemiştir. Chang Sunsheng Göktürk ülkesinde bulunduğu süre içinde gizlice Sha Bolüe'nin küçük kardeşi Tuli Kağan ile ittifak anlaşması yapmış, bunun yanında Türk ülkesinin dağları ve ırmakları gibi coğrafi durum hakkında da bilgi edinmiş ve bu bilgileri imparatora ayrıntılı bir şekilde rapor ederek, onlara karşı bir an önce harekete geçilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bütün bu bilgileri sevinçle karşılayan

* Zhang Xiaosheng ile Liu Wenyan'in birlikte yazdıkları Zhongguo Gudai Zhanzheng Tonglan (Çin eski Savaşlarına genel Bir bakış) adlı iki ciltlik Çince eserin ikinci cildinin 503-506. sayfaları arasındaki kısmının tercümesidir

** Y. Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

¹ Gansu eyaletindeki Wuwei şehridir.

² Gansu eyaletindeki Min ilçesidir.

³ Liaoning eyaletindeki Chaoyang şehridir.

⁴ Hebei eyaletindeki Shanhai şehridir.

imparator, Yuan Hui adındaki görevlisini Yiwu Geçidi'nden⁵ Chang Sunsheng'i ise

Huanglong Geçidi'nden⁶ Tuli Şad ile görüşmek üzere yola çıkarmış ve dolayısıyla Göktürkleri birbirine karşı dış bilemeye ve şüphelenmeye başlamışlardır.

582 yılının ilkbaharında dört Göktürk kağanı Sha Bolüe'nin çağrısı üzerine 400.000 askerden oluşan okçu süvari birliği ile Çin'in kuzey kesimi sınırları boyunca saldırıya geçmiştir. Göktürk ordularının yerleşme düzeni şöyleydi: Tuli Şad ile Gao Baoning Linyü⁷ kapısından Pingzhou⁸ ve Youzhou'dan⁹ saldırıya geçmiş, Sha Bolüe Kağan ve Yanluo Kağan ayrılarak Dujin Dağı¹⁰ ve Duluo Irmağı'ndan¹¹ Çin Seddi'ne girerek Mayi'den¹² güneye yönelerek saldırıya geçmişler, sonra da ordularını Abo Kağan'ın birleştirerek istikametlerini Ganshan¹³ bölgesine yöneltmişler ve direkt olarak Çin'in o devirdeki başkenti Changa saldırmışlardır. Diğer taraftan Abo Kağan Shangjun¹⁴, Yanan¹⁵ ve Honghua'ya¹⁶ saldırırken, Datou Kağan'ın orduları ise bir yandan Zhangye¹⁷, Wuwei¹⁸ ve Lanzhou'ya¹⁹ girmişler, ordusunun bir diğer kısmı da Tianshui²⁰ ve Anding'e²¹ saldırmışlardır. Nisan ayının ikinci yarısında Sha Bolüe'nin ordusu He Beishan'dan²² geçerek daha önce oraya gelmiş olan Li Chong'un komuta ettiği Çin ordusunu bozguna uğratmıştır. Datou Kağan'ın ordusu uzun bir yürüyüşten sonra büyük bir hızla Yi Fobo'yu²³ ele geçirmiş ve buranın generali Feng Yü ile Linzhao²⁴ generali

⁵ Xinjiang'daki Yiwu şehridir.

⁶ Liaoning eyaletindeki Chaoyang şehrinin bulunduğu yerdir.

⁷ Shaanxi eyaletindeki Dali şehrinin doğu kesimidir.

⁸ Hebei eyaletinin Lulong şehridir.

⁹ Pekin'in Daxin ilçesinin güneybatı kesimidir.

¹⁰ Moğolistan'daki Wuli Yasutai'nin doğusudur.

¹¹ Moğolistan'daki Kulun Tula Irmağı'dır.

¹² Shanxi eyaletindeki Shuo ilçesidir.

¹³ Shangu ve Shaanxi eyaletleri işaret edilmektedir.

¹⁴ Shaanxi eyaletinin Fu ilçesidir.

¹⁵ Shaanxi eyaletindeki Yanan şehrinin kuzeydoğusudur.

¹⁶ Gansu eyaletinin Qingyang ilçesidir.

¹⁷ Gansu eyaletindeki Hexi Koridoru'nun orta kesimidir. Sui Hanedanı döneminde burada Zhangye ilçesi vardı.

¹⁸ Gansu eyaletindeki Hexi koridoru'nun doğu kesimidir.

¹⁹ Gansu eyaletinin şimdiki başkenti Lanzhou'dur.

²⁰ Gansu eyaletinin doğu kesiminde Wei Irmağı'nın güney kıyısındadır.

²¹ Gansu eyaletinin Jingchuan ilçesinin kuzey kesimidir.

²² İç Moğolistan Otonom Bölgesi'ndeki Baotou şehrinin kuzeybatısındadır.

²³ Qinghai eyaletinin başkenti Xining şehridir.

²⁴ Gansu eyaletinin Lintan ilçesinin güneybatısındadır.

Chılı Zhangcha'yı mağlup ederek, Ji Toushan'a²⁵ girmiş ve bunu takiben Wuwei ve Lanzhou'ya saldırmış, haziran ayının ortalarında ise Çinli General Li Chong, Mayi'de bir kısım Göktürk ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Yine haziran ayında Datou Kağan Lanzhou'ya saldırmış ve Keluoxia'da²⁶ Liangzhou²⁷ Genel Valisi Zı Gan tarafından mağlup edilmiştir. Ekim ayında başkent ve civarında durumun çok kritik olması nedeniyle imparator Yang Jian, prens yan Gong ve ordusunun Xianyang'a²⁸, Yü Qingze'nin ise askerleriyle Göktürlere karşı direnişe geçmek amacıyla Honghua'ya yerleşmelerini emretmiştir. Sha Bolüe Kağan 100.000'den fazla askerden oluşan büyük bir orduya komuta ederek Zhoupan'a²⁹ girmiş ve burada Daxi Changru komutasındaki Çin ordusu ile karşılaşmıştır. O sırada orada bulunan Yü Qingze kalabalık bir Göktürk ordusuna karşı direnişe geçmesine rağmen şiddetli Türk ordusu karşısında ordusunun tamamını imha edilmekten kurtaramamıştır. Sha Bolüe Kağan Çin ordusunu bertaraf ettikten sonra Muxia³⁰ ve Shimen³¹ olmak üzere iki yoldan güney tarafına inmeyi düşünmüş, fakat Datou Kağan'ın Chang Sunsheng'in telkiniyle ayrılıkçı davranışları nedeniyle Sha Bolüe güneye doğru ilerlemeye devam etmekten vazgeçmiş ve kuzeyden geri dönmüştür. Bu arada Chang Sunsheng, Sha Bolür Kağa'nın yeğeni Rang An'a rüşvet vererek, onun Sha Bolüe Kağan'a Töles boylarının isyan çıkardıklarını ve gizlice kağanlık otağını yakmaya hazırladıklarını söylemesini istemiş, bunları duyan Sha Bolüe ise büyük bir şaşkınlık içinde hemen ülkesine geri dönmüştür.

Sha Bolüe Kağan ordusuyla geri çekilmesinden kısa bir süre sonra tekrar Çin sınırlarını huzursuz etmeye başlamıştır.

583 yılının Nisan ayında imparator yang Jian, bir fermanla Göktürlere karşı saldırıya geçilmesini emretmiş, bunun üzerine en büyüğü 100.000 askerden oluşan birlikler 8 yoldan harekete geçmiştir. Nisanın 12'sinde ise Çin sarayının ileri gelenlerinden Yang Shuang, Sha Bolüe ile Baidao'da³² karşılaşmış, Li Chong, Yang Shuang'a şöyle demiştir: “Benim ordularım her yere dağılmış durumdadır. Bu her zaman böyle olmuştur. Göktürkler sınırlarımıza her saldırışlarında generallerimiz sadece kendi güçlerini koruyabilmişler, ölesiye ölüm-kalım mücadelesine girişmişler ve nadiren yenilgiye uğramışlardır. Bu durum ise onların, bizim ordularımızı hafife almalarına yol açmıştır. Örneğin şimdi daha Sha Bolüe öncekilerden daha fazla bir küçümsemeyle karşımıza çıkacak ve bütün ordularıyla

²⁵ Gansu eyaletinin Pinliang ilçesinin batısıdır.

²⁶ Gansu eyaletinin Wuwei şehridir.

²⁷ Gansu eyaletindeki Sarı Irmak'ın batı kesimidir.

²⁸ Shaanxi eyaletindeki şimdiki Xianyang şehrinin 20 km kuzeydoğusundadır.

²⁹ Gansu eyaletinin Qingyang ilçesidir.

³⁰ Gansu eyaletinin Huan ilçesidir.

³¹ Gansu eyaletinin Guyuan ilçesidir.

³² Shanxi eyaletinin Youyü ilçesinin kuzeyidir.

hazırlıksız bir şekilde üzerimize gelecektir. Fakat biz, özel yetiştirilmiş birliklerimizle onları aniden bozguna uğratabiliriz. Bunun üzerine Yang Shuang, Li Chong'un emrine özel yetiştirilmiş 5.000 süvari askeri vererek Göktürlere karşı ani bir saldırı başlatma emrini vermiş ve sonuçta Sha Bolüe Kağan yenilmiştir. Bu sıralarda Yang Hong komutasındaki Çin ordusu Pingliang'dan³³ Linzhao Geçidi'ne³⁴ doğru hareket etmiş ve burada karşılaştığı Türk ordusunun birkaç bin askerini imha etmiştir. Youzhou Genel Valisi Yin Shou, bu fırsattan faydalanarak Gao Baoming'e saldırmış, Gao Baoming Göktürklerden yardı istemişse de Sha Bolüe o sırada Yang Shuang ile mücadele ettiğinden, gereken yardımı yapamamış, bunun üzerine Gao Baoming kaçarak yenilmiştir. Daha sonra Yin Shuo, Gao Baoming'in başını getirene ödül vereceğini ilan etmiş, sonuçta Gao Baoming'in emrinde bir subay olan Zhao Xiuluo tarafından öldürülmüştür. Mayıs ayında Qinzhou³⁵ Genel Valisi Dou Rongding, Liangzhou'ya saldırmış ve Gaoyüeyuan'de³⁶ Abo kağan ile karşılaşmış, karşısında oldukça güçlü bir Çin ordusu gören Abo Kağan geri çekilmeyi düşünmüştür. O tarihlerde Dou Rongding'in ordusunda bir yardımcı general olan Chang Sunsheng, Abo Kağan'a bir elçi göndererek şöyle demiştir: "Sha Bolüe Kağan her savaşta büyük galibiyetler aldı. Sen birkaç yenilgiye uğrayacak olursan kaçarsın. Bu senin için utanç verici bir durum değil mi? Sha Bolüe kağan ile senin ordu gücün aşağı yukarı aynı. O büyük zaferler kazandığı için itibar görüyordu. Eğer sen yenilirsen, kaçınılmaz olarak Sha Bolüe seni cezalandıracaktır. Dolayısıyla sen, başarısızlığa uğrar uğramaz bütün varlığın ve umutların Sha Bolüe'nin eline geçecektir. Kendin Sha Bolüe'ye karşı direnebileceğini mi zannediyorsun?" Bunun üzerine Abo Kağan Dou Rongding'e görüşmeler yapmak üzere bir elçisini göndermiştir. Chang Sunsheng, gelen elçiye şunları söylemiştir: "Şimdi Tadou Kağan çoktan Çin ile ilişkiler kurmuş durumdadır Sha Bole Kağan'ın artık Abo için yapacak hiçbir şeyi kalmadı. Sen Abo Kağan, neden Çin gücüne dayanıp Datou Kağan ile ittifak edip kendini korumuyorsun? Aksi takdirde Abo kağan, sen asker kaybedeceğinden suçlu duruma düşeceksin ve ülkeneye döndükten sonra kaçınılmaz olarak Sha Bolüe kağan seni ortadan kaldıracaktır." Bu yüzden Abo Kağan Sui Hanedanı'na tabi olmaya razı olmuştur. Daima Abo Kağan'dan nefret eden Sha Bolüe, Abo'nun gizlice Çinlilerle anlaşıp üzerine asker sevk etmeyi düşündüğünü duymuş ve bunun arkasından Abo'nun yönetimi altındaki kabilesini ele geçirmiş, çaresiz kalan Abo ise batıya doğru kaçarak Datou kağan'a sığınmıştır. Bütün bunları duyan Datou son dere sinirlenerek Abo'nun emrine 100.000 küsür askerden oluşan ordusunu vererek doğudaki Sha Bolüe'ye karşı saldırtmış, Abo sonunda eski topraklarını ve kabilesini tekrar ele geçirmiştir. Bu sıralarda Yan Luo Kağan

³³ Gansu eyaletindeki Huating ile şimdiki Pinliang'ın güneybatısı ile güneydoğusu civarı idi.

³⁴ Ningxia Huizu Otonom Bölgesi'ndeki Lingwu ilçesinin kuzeyidir.

³⁵ Gansu eyaletindeki Gu ilçesinin doğusunda iken, daha sonra Tianshu şehrinin yakınlarına taşınmıştır.

³⁶ Gansu eyaletindeki Zhangye ile Wuwei ilçesi arasındadır.

ile Sha Bolüe'nin amcasının oğlu Di Lecha da Sha Bolüe'den memnun kalmamışlar ve yönetimi altındaki askerleriyle Datou ve Abo Kağan'a tabi olmuşlardır.

Haziran ayında yapacak hiçbir şeyi kalmayan Sha Bolüe tekrar Youzhou'ya saldırmış, Youzou Genel Valisi Li Chong yaptığı savaşta bir varlık gösteremeyince geri dönüp Shacheng³⁷ şehrini korumaya almış, ne var ki daha sonra Göktürk ordusunun çemberini yarmaya çalışırken vücuduna isabet eden bir okla can vermiştir. Ağustos ayında imparator, Gao Ying'i Ningzhou Geçidi'ne³⁸, Yü Qingze'yı ise Yuanzhou Geçidi'ne³⁹ göndererek Göktürk ordularını Youzhou bölgesine çekmeyi başarmışlar, çok geçmeden Sha Bolüe batıda Datou ve Abo Kağan'ın saldırılarına maruz kalıp, doğuda Kitanların tehdidiyle karşılaşınca, bir daha Çin ordusuyla savaşmayı göze alamamış ve imparator Yang Jian, Sga Bolüe'nin bu isteğini kabul etmiş ve karısı Qian Jin Hatun'a "Da Yi Hatun"⁴⁰ ünvanı ile kendi soyadı olan "Yang"ı vermiştir. Bu dönemde Abo Kağan'ın yaşadığı topraklar şimdiki Xinjiang (Doğu Türkistan⁹ Uygur otonom Bölgesi'nin kuzeydoğu kesimi idi ve buraya Batı Göktürk Devleti adı verilmekteydi. 584 yılının mayıs ayında imparator Yang Jian, Qi adlı bir generalini Batı Göktürlere elçi olarak göndererek onları teskin etmek istemiştir. Daha sonra Abo Kağan ve Kitanların tehditleri altında günden güne durumu kötüleşen Sha Bolüe, imparatora bir elçisini göndererek içinde bulunduğu zor durumu anlatmış ve kabilesiyle birlikte Çin'in kuzeyindeki çölün güneyinde bulunan Baidaochuan'a⁴¹ yerleşmesi için yardım istemiştir. O, böylece Sui hanedanı hâkimiyeti altında daha emniyette olacağına inanmıştır. İmparator onun bu isteğini kabul ederek Yang Guang adlı yüksek rütbeli bir görevlisini Puyang'dan⁴² bir grup askeri Sha Bolüe'nin yardımına göndermiştir. Bunun üzerine Sha Bolüe derin şükranlarını sunmak üzere Çin imparatoruna ebediyen bağlı kalacağına dair bir mektup göndermiştir.

587 yılının temmuz ayında Sha Bolüe Kağan ölmüş, yerine kardeşi Chu Luohou "Mohe Kağan" adıyla tahta çıkmıştır. Cesur ve aynı zamanda bilge olan Mohe Kağan, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra, Abo Kağan'a saldırarak, onu bozguna uğratmış, diğer taraftan batıdaki komşu ülkelere karşı seferlerine başlamıştır. Daha sonra bir ok yağmuru altında can veren Mohe Kağan'ın yerine oğlu Yang Yülü kağan ünvanıyla kağanlık tahtına oturmuştur. Çin imparatoru Yang Jian, Chen Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra, Çin'in kuzey kesimine yerleşen Tuli Kağan⁴³ imparatora, Dulan

³⁷ Pekin'in Daxing ilçesinin kuzeyidir.

³⁸ Gansu eyaletindeki Ning ilçesidir.

³⁹ Gansu eyaletindeki Guyuan ilçesidir.

⁴⁰ "Da Yi" erdemli, doğru, dürüst anlamına gelmektedir.

⁴¹ İç Moğolistan Otonom Bölgesi'ndeki Kundulun Irmağı'nın bulunduğu yerdir.

⁴² Shaanxi eyaletindeki Taiyuan şehridir.

⁴³ Du Luohou'nun oğlu Rang An'dır.

Kağan'ın Datong⁴⁴ şehrine saldırmaya teşebbüs ettiğini rapor etmiş, bunun üzerine 599 yılının şubat ayında imparator Yang Jian tekrar Göktürlere karşı sefer düzenlemiştir.

Üzerine Çin ordusunun geleceğini duyan Dulan Kağan, Datou Kağan ile birleşip, Tuli Kağan'a aniden saldırıp onun kuvvetlerini bozguna uğratmıştır. Aynı yılın nisan ayında Çinli bir subay olan Gao Ming, General Zhao Zhongqing'i öncü kuvvetlerin başında Zuli Dağı'na⁴⁵ göndermiştir. O da burada Göktürklerle karşılaşmış ve yapılan savaşta Göktürkler yenilmişlerdir. Dulan Kağan bizzat kendisi konuta ettiği ordusuyla Zhao Zhongqing'e yetişip savaşmaya karar vermiş ve bu arada Gao Ying'in büyük ordusuyla da karşı karşıya gelmiş, savaş sonunda Dulan Kağan yenilerek oradan uzaklaşmıştır. Yine aynı yılın şubat ayında bir diğer Çinli subay olan Yang Suo, Lingzhou Geçidi'nden Helan Dağı⁴⁶ civarına saldırdığı sırada Datou Kağan ile karşılaşmış ve Göktürklerin ordularını henüz yerleşik bir düzene koyamamalarından yararlanarak özel yetiştirilmiş birlikleriyle hızla Göktürk ordularının içine dalmış, bu saldırıdan Datou Kağan ağır yaralı olarak zor kurtulabilmiştir. Aralık ayında Dulan Kağan kendi kabilesi tarafından öldürülmüştür. Chang Sunsheng Göktürlere büyük bir darbe vurmaya hazırlanırken, Datou Kağan Göktürkleri bu zor durumdan kurtarmış ve 600 yılının nisan ayında komutası altındaki ordusuyla Çin sınırlarına bir sefer düzenlemiştir. Bunun üzerine imparator Yang Jian, Yang Guang ile Yang Suo'yu Lingzhou geçidinden; Yang Liang'ı Mayi Geçidi'nden⁴⁷ ordularıyla hareket etmelerini emretmiş, Chang Sunsheng ise Sui Hanedanı'na tabi bir Göktürk ordusunu, daha önce Çinlilere tabi olmuş bir diğer Göktürk ordusuyla birlikte Öncü Birlik olarak saldırıyı başlatmıştır. Bu haberi duyan Datou Kağan kuzeye doğru kaçmıştır.

601 yılının ocak ayında Datou Kağan tekrar Çin sınırlarına saldırmışsa da Çin'in Daizhou⁴⁸ Genel Valisi Han Hong ile yaptığı savaşta yenilmiş ve bunu takiben imparator Yang Jian, Yang Suo'ya "Xingjun Yuanshua"⁴⁹, Chang Sunsheng'a ise "Shoujiang Shizi"⁵⁰ ünvanlarını vererek, Tuli Kağan ile birlikte kuzey sınırındaki Datou Kağan ile savaşmalarını emretmiştir. Ertesi yılın ilkbaharında Datou Kağan'ın askeri gücünün büyük bir kısmı bertaraf edilmiş ve bundan sonra Tuli Kağan'ın idaresindeki Doğu Göktürkler de Sui Hanedanı'na tabi bir devlet haline gelmiştir.

⁴⁴ İç Moğolistan'daki Wula ırmağı'nın batı kesimidir.

⁴⁵ Shanxi eyaletindeki Youyu ilçesinin kuzey kesimidir.

⁴⁶ İç Moğolistan'ın güneyi ile Ningxia eyaletinin kuzey kesiminde yer alan dağdır.

⁴⁷ Shanxi eyaletindeki Shuo ilçesidir.

⁴⁸ Shanxi eyaletindeki Dai ilçesidir.

⁴⁹ Eski Çin'de kara orduları için kullanılan Mareşallik rütbesidir.

⁵⁰ Bir tür elçilik rütbesidir.